UO‘K: **338.48:502.131.1**

Xidirova Gavhar Rustamovna
Buxoro davlat universiteti,
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Email: xidirova.g.r@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5218-5922

Maxmudova Nodira Uktamovna
Buxoro davlat universiteti,
iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Email: mahmudova.nodira@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6136-5562

ESG YONDASHUVI ASOSIDA HUDUDIY TURIZMNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI: 4M MEZONLARIGA TAYANGAN KONSEPTUAL MODEL

Annotatsiya. Maqolada hududiy turizmni ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari asosida rivojlantirishning ilmiy ta’rifi va undan kelib chiqadigan tamoyillar tizimi asoslangan. Ta’rif to‘rt mezonga tayanadi: hudud resurslarining umumiy foydalanishdagi aktiv ekanligi (M1), destinatsiyaning sig‘imi (M2), mahalliy hamjamiyat manfaatlari (M3) va ko‘p aktorli boshqaruvni muvofiqlashtirish (M4). Deduktiv-konseptual tahlil asosida har bir mezondan bittadan bazaviy tamoyil, mezonlarning o‘zaro bog‘liqligidan esa ikkita integrativ tamoyil keltirib chiqarilgan. Olti tamoyil ESG komponentlari va GSTC destinatsiya mezonlari bilan solishtirilgan hamda Buxoro viloyati uchun indikatorlar tizimiga aylantirilgan. Natijalar hududiy turizm siyosatini deklaratsiyadan o‘lchanadigan va hisobdor boshqaruv obyektiga aylantirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: hududiy turizm, ESG, barqaror turizm, 4M mezonlari, umumiy resurs, destinatsiya sig‘imi, mahalliy hamjamiyat, ko‘p obyektli boshqaruv.

Аннотация. В статье обоснованы научное определение ESG-ориентированного развития регионального туризма и вытекающая из него система принципов. Определение опирается на четыре критерия: ресурсы территории как общий актив (M1), ёмкость дестинации (M2), интересы местного сообщества (M3) и координация многосубъектного управления (M4). Выведены четыре базовых и два интегративных принципа, сопоставленные с компонентами ESG и критериями GSTC и переведённые в систему индикаторов для Бухарской области.

Ключевые слова: региональный туризм, ESG, устойчивый туризм, критерии 4M, общий ресурс, ёмкость дестинации, многосубъектное управление.

Abstract. The paper substantiates a scientific definition of ESG-based regional tourism development and the system of principles derived from it. The definition rests on four criteria: territorial resources as a common-pool asset (M1), destination carrying capacity (M2), local community interests (M3) and coordination of multi-actor governance (M4). Using deductive conceptual analysis, one core principle is derived from each criterion and two integrative principles from their interdependence. The six principles are mapped onto ESG components and GSTC destination criteria and translated into an indicator system for Bukhara region.

Keywords: regional tourism, ESG, sustainable tourism, 4M criteria, common-pool resource, carrying capacity, local community, multi-actor governance.

Kirish

Hududiy turizmning barqarorligi ekologik, ijtimoiy va boshqaruv omillarini yagona tizimda hisobga olishni talab qiladi. So‘nggi yillarda ESG mezonlari korporativ moliyadan davlat siyosatiga o‘tib, nomoliyaviy samaradorlikning umumiy tiliga aylandi. Turizm ham bu jarayondan chetda qolmadi: 2024-yilda BMT Statistika komissiyasi Turizm barqarorligini o‘lchashning statistik asoslarini (MST) tasdiqladi [25], GSTC destinatsiya mezonlari esa yuzlab hududlarda amaliy standart sifatida

qo‘llanmoqda [13]. Shunga qaramay, ESG yondashuvini hudud darajasida qo‘llashda ikki muammo saqlanib qolmoqda. Birinchidan, mavjud ESG ramkalari asosan alohida korxona - mehmonxona, turoperator, aviakompaniya darajasida ishlab chiqilgan [5; 28]. Hudud esa korxona emas: uning tarixiy markazi, shahar landshafti va hunarmandchilik an’anasi hech bir korxona balansiga tegishli emas. Ikkinchidan, ta’rif darajasidagi aniqlik hali amaliy harakat qoidalariga aylanmagan. Ta’rif “nima rivojlantirilmoqda?” degan savolga javob beradi, tamoyillar esa “qanday rivojlantirish kerak?” degan savolga javob berishi lozim.

Mualliflarning avvalgi tadqiqotida hududiy turizm va destinatsiya barqarorligining o‘n bitta ta’rifi to‘rt mezon (M1-M4) bo‘yicha qiyosiy tahlil qilingan [18]. Mavjud ta’riflarning birortasi ham to‘rt belgini yagona tizimga birlashtirmaydi. Shu bo‘shliqni to‘ldirish uchun ESG asosidagi hududiy turizm rivojlanishining muallif ta’rifi taklif etilgan edi. Ammo ta’rifning o‘zi boshqaruv qarorlari uchun yetarli emas: u amaliyotga o‘tishi uchun undan kelib chiqadigan tamoyillar tizimi zarur. O‘zbekiston uchun bu masala amaliy ahamiyatga ega. “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi turizmni ustuvor tarmoqlar qatoriga kiritgan [21]. Buxoro kabi tarixiy shaharlarda turistlar oqimi o‘sib, tarixiy markazga rekreatsion yuklama yildan-yilga ortib bormoqda. Milliy tadqiqotlar ham bu jarayonni tasdiqlaydi: meros destinatsiyalari ESG o‘lchovlarini raqamli texnologiyalar orqali joriy eta boshlagan [16], mehmonxona sanoatida esa ESG tamoyillarini qabul qilishda jiddiy to‘siqlar mavjud [17].

Tadqiqot maqsadi - 4M mezonlariga tayangan ilmiy ta’rif asosida hududiy turizmni ESG yondashuvi bo‘yicha barqaror rivojlantirish tamoyillari tizimini ishlab chiqish va uni Buxoro viloyati misolida indikatorlarga aylantirish.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi:

1. 4M mezonlari va ularning nazariy ildizlarini ESG komponentlari nuqtai nazaridan umumlashtirish;
2. Ilmiy ta’rif atributlaridan bazaviy va integrativ tamoyillarni keltirib chiqarish;
3. Tamoyillarni ESG komponentlari va GSTC mezonlari bilan solishtirish;
4. Buxoro viloyati uchun tamoyillarga asoslangan indikatorlar tizimini taklif etish.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

To‘rt mezonning har biri turizm fanida o‘z nazariy an’anasiga ega. Ular alohida-alohida chuqur o‘rganilgan, lekin yagona tamoyillar tizimiga birlashtirilmagan.

M1 - umumiy resurs. Bu yo‘nalish G. Hardinning “umumiy resurslar fojiasi” g‘oyasidan boshlanadi [14]. Unga ko‘ra, foydalanishdan chetlatish qiyin bo‘lgan resurs har bir foydalanuvchi tomonidan haddan tashqari iste’mol qilinadi. E. Ostrom bu xulosani rivojlantirib, umumiy resurslarni hamjamiyat o‘zi ishlab chiqqan qoidalar orqali barqaror boshqarish mumkinligini isbotladi [20]. Uning sakkiz dizayn tamoyili - aniq chegaralar, mahalliy sharoitga mos qoidalar, ishtirok, monitoring, bosqichli sanksiyalar va boshqalar - ushbu tadqiqot uchun muhim metodologik tayanchdir. R. Healy bu g‘oyani turizmga ko‘chirib, turistik landshaftni umumiy resurs sifatida asosladi [15]. H. Briassoulis esa umumiy resurslar masalasini barqaror turizmning markaziy muammosi darajasiga ko‘tardi [7].

M2 - destinatsiya sig‘imi. A. O’Reilly turistik sig‘imni destinatsiya salbiy oqibatlarsiz qabul qila oladigan tashrif buyuruvchilarning maksimal soni sifatida izohlagan [19]. R. Butler hududning hayotiy tsikli modelida sig‘im chegarasidan oshib ketish destinatsiyaning turg‘unlik va tanazzul bosqichiga o‘tishiga olib kelishini ko‘rsatdi [9]. J. Saarinen sig‘imni talqin qilishning resursga, faoliyatga va hamjamiyatga asoslangan uch an’anasini ajratdi [23]. Biroq bu ishlarda sig‘im ko‘pincha tavsifiy ko‘rsatkich bo‘lib qoladi va majburiy me’yorga aylanmaydi.

M3 - mahalliy hamjamiyat manfaatlari. UNEP va UNWTO barqaror turizm ta’rifida mezbon hamjamiyat ehtiyojlarini alohida ta’kidlagan [26]. UNWTO indikatorlar qo‘llanmasi mahalliy aholining qoniqishi va turizmdan olinadigan foyda ulushini o‘lchashni tavsiya etadi [27]. Ammo amaliyotda daromad hajmi ko‘pincha natijaning yagona o‘lchovi bo‘lib qolmoqda. Yaratilgan qiymat hududda qolishi yoki undan chiqib ketishi esa kam e’tiborga olinmoqda.

M4 - ko‘p aktorli boshqaruv. D. Buhalis destinatsiyani ko‘plab mustaqil aktorlar yaratadigan, lekin turist tomonidan yagona tajriba sifatida iste’mol qilinadigan amalgama deb ta’riflagan [8]. P. Beritelli va hammualliflar korporativ boshqaruv nazariyalarini destinatsiya boshqaruviga

moslashtirdilar [4]. B. Bramwell va B. Lane boshqaruvni barqarorlikning hal qiluvchi sharti sifatida ko‘rsatdilar [6].

ESG va turizm. So‘nggi yillarda mehmonxona va turizm sohasida ESG bo‘yicha adabiyotlar jadal ko‘paymoqda. K.-J. Back ESGni soha uchun “zarur talab qilinadigan tadqiqot yo‘nalishi” deb atadi [3]. J. Ye va hammualliflar turizmga xos ESG hisobot ramkasini taklif qildilar [28]. S. Bernard va boshqalar korxonalarning ESG hisobotidagi qiyinchiliklarini o‘rgandilar [5], H. Shin va boshqalar esa tizimli sharh tayyorladilar [24]. Bu ishlarning tahlil birligi asosan korxonadir. M.L. Gasparini va A. Mariotti ETIS tajribasida yagona indikatorlar to‘plami turli hududlarda bir xil natija bermasligini ko‘rsatdilar [12; 11]. Mahalliy adabiyotlarda M.T. Alimova turizmni ochiq, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tavsiflagan [2]. D.M. Abduraimov hududiy turizm infratuzilmasini rivojlantirishda xorij tajribasini umumlashtirgan [1]. K. Jafarova va hammualliflar meros destinatsiyalarida ESG o‘lchovlarini raqamli texnologiyalar orqali integratsiya qilish tajribasini o‘rgangan [16], M.G. Khusenova esa mehmonxona sanoatida ESG joriy etish muammolarini tahlil qilgan [17]. Sharhdan ikki xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, M1-M4 belgilari turli nazariy oqimlarda alohida chuqur ishlangan, lekin ularni birlashtirgan ta’rif faqat yaqinda taklif etilgan [18]. Ikkinchidan, bu ta’rifdan kelib chiqadigan, hudud darajasidagi ESG o‘lchovi bilan bog‘langan tamoyillar tizimi hali ishlab chiqilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot konseptual xarakterga ega va deduktiv-konseptual tahlilga tayanadi. Uning mantiqi “ta’rif → atribut → tamoyil → indikator” zanjiri asosida qurilgan. Bunday yondashuv ESG kontseptsiyasining o‘z evolyutsiyasiga mos keladi: ijtimoiy mas’uliyat g‘oyasidan uch o‘lchovli hisob (Triple Bottom Line) orqali o‘lchanadigan ramkalargacha bo‘lgan yo‘l [10; 25].

Tadqiqot to‘rt bosqichda olib borildi.

1. Ta’rifni atributlarga ajratish. Mualliflarning avvalgi ishida taklif etilgan ta’rif [18] to‘rt mustaqil atributga (M1-M4) ajratildi. Har bir atributning nazariy manbai va u ifodalaydigan ESG komponenti aniqlandi.

2. Tamoyillarni keltirib chiqarish. Har bir atribut uchun “bu belgi amalda ta’minlanishi uchun boshqaruv qanday talabga javob berishi kerak?” degan savol qo‘yildi. Javob normativ talab, ya’ni bazaviy tamoyil sifatida shakllantirildi. Atributlar o‘rtasidagi bog‘liqliklardan esa integrativ tamoyillar ajratildi. Bu bosqichda E. Ostromning umumiy resurslarni boshqarish dizayn tamoyillari [20] tahliliy andoza sifatida qo‘llanildi.

3. Moslik tahlili. Tamoyillar ESG komponentlari (E, S, G) va GSTC destinatsiya mezonlarining to‘rt bo‘limi (A - barqaror boshqaruv, B - ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik, C - madaniy barqarorlik, D - ekologik barqarorlik) [13] bilan solishtirildi. Moslik uch darajali shkala bo‘yicha baholandi: “●” - to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq, “◐” - bilvosita bog‘liq, “-” - bog‘liq emas.

4. Indikatorlarga aylantirish. Har bir tamoyil uchun Buxoro viloyati sharoitida o‘lchash mumkin bo‘lgan indikatorlar va ularning ma’lumot manbalari tanlandi. Tanlovda MST [25], ETIS [11] va UNWTO [27] indikatorlar to‘plamlari asos qilib olindi.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Tamoyillar mantiqiy yo‘l bilan keltirib chiqarilgan va hali empirik sinovdan o‘tmagan. Moslik baholashi esa ilmiy mulohazaga asoslanadi. Bu cheklovlar natijalar muhokamasida qayta ko‘rib chiqiladi.

Tahlil va natijalar

4M mezonlariga asoslangan ilmiy ta’rif

Tadqiqotning tayanch nuqtasi quyidagi ta’rifdir [18]:

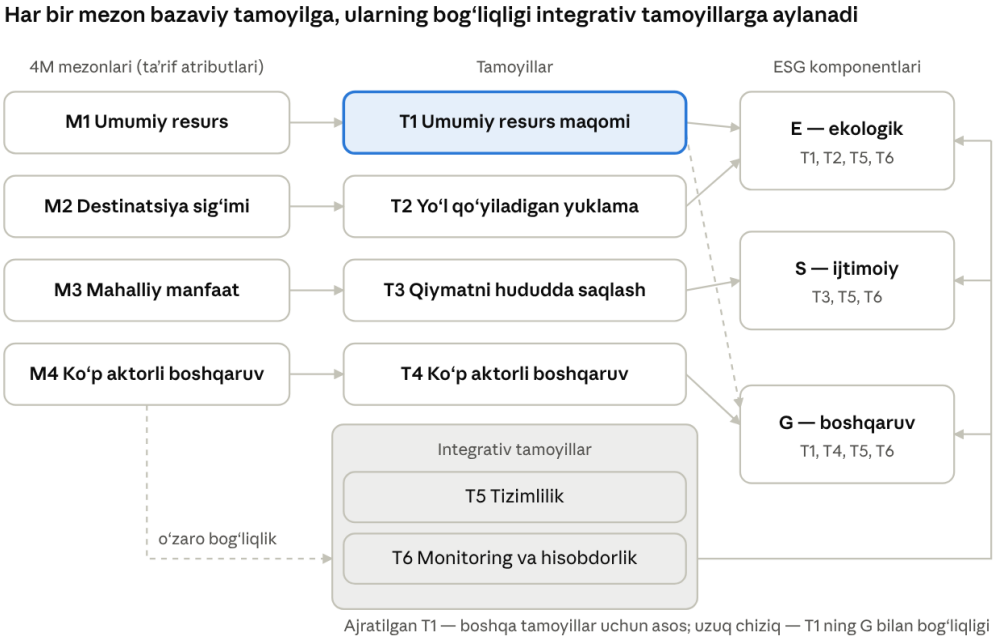
> *ESG asosida hududiy turizmni rivojlantirish - turistik hududning tabiiy, madaniy-tarixiy va ijtimoiy resurslarini umumiy foydalanishdagi aktiv sifatida tan olish, destinatsiya sig‘imini hisobga olish, mahalliy hamjamiyat manfaatlarini ta’minlash va ko‘p aktorli boshqaruvni muvofiqlashtirish orqali turizmning ekologik, ijtimoiy, boshqaruv va iqtisodiy barqarorligiga erishish jarayonidir.*

Ta’rifdagi to‘rt atribut bir xil maqomga ega emas. M1 boshqariladigan obyektning tabiatini belgilaydi. M2, M3 va M4 esa turizm faoliyati natijasining ekologik, ijtimoiy va boshqaruv tomonlarini ifodalaydi. Shuning uchun M1 boshqa uchta atribut uchun asos vazifasini bajaradi:

resursning huquqiy-institutsional maqomi aniqlanmasa, sig‘im o‘lchansa ham, uning buzilishi uchun javobgar subyekt bo‘lmaydi.

Ta’rifdan kelib chiqadigan tamoyillar tizimi

Deduktiv tahlil natijasida olti tamoyil shakllantirildi. Ularning to‘rttasi bazaviy bo‘lib, har biri bitta mezondan kelib chiqadi. Qolgan ikkitasi integrativ bo‘lib, mezonlarning o‘zaro bog‘liqligidan hosil bo‘ladi (1-jadval).

1-rasm. 4M mezonlaridan tamoyillarga va ESG komponentlariga o‘tish mantiqi (mualliflar ishlanmasi)

1-rasmdan ko‘rinadiki, M1 dan kelib chiqqan T1 tamoyili ham ekologik, ham boshqaruv komponentiga ta’sir qiladi, integrativ tamoyillar esa uchala komponentni birlashtiradi.

1-jadval

ESG asosida hududiy turizmni rivojlantirish tamoyillari tizimi

№	Tamoyil	Kelib chiqishi	Asosiy mazmuni (normativ talab)	ESG komponenti
T1	**Umumiy resurs maqomi va mas’uliyat**	**M1**	Har bir umumiy resurs (tarixiy markaz, landshaft, hunarmandchilik muhiti) uchun foydalanish huquqi, mas’uliyat va nazorat subyekti belgilanadi	E (obyekt), G (huquqiy rejim)
T2	**Yo‘l qo‘yiladigan yuklama**	**M2**	Sig‘im majburiy me’yor sifatida belgilanadi; ko‘rsatkichlar shu chegaraga nisbatan masofa sifatida o‘lchanadi	E
T3	**Qiymatni hududda saqlash**	**M3**	Turizm natijasi daromad hajmi bilan emas, mahalliy aholiga yetib boradigan ulush bilan baholanadi	S
T4	**Muvofiqlashtirilgan ko‘p aktorli boshqaruv**	**M4**	Hokimlik, turizm va meros idoralari, biznes va hamjamiyat doimiy platformada shaffof qaror qabul qiladi	G
T5	**Tizimlilik**	**M1–M4**	Har bir qaror uchala komponentga ta’siri bo‘yicha baholanadi; bir komponentdagi zaiflik boshqalarga tarqalishi hisobga olinadi	E, S, G
T6	**Moslashuvchan monitoring va hisobdorlik**	**M1 + M2, M3, M4**	Har bir indikator aniq mas’ul subyektga biriktiriladi va muntazam hisobotga kiritiladi; me’yorlar mahalliy darajada belgilanadi va monitoring natijasida davriy qayta ko‘rib chiqiladi	E, S, G

T1 - umumiy resurs maqomi va mas'uliyat tamoyili. Tarixiy markaz, shahar landshafti va mehmondo'stlik madaniyati qat'iy ma'nodagi umumiy resursdir. Ulardan foydalanishdan alohida aktorlarni chetlatish qiyin, ammo bir aktorning foydalanishi boshqalarning imkoniyatini kamaytiradi. Masalan, madrasa hovlisida suratga tushayotgan sayyohlar guruhini oqilona xarajat bilan to'xtatib bo'lmaydi, lekin ularning mavjudligi keyingi tashrif buyuruvchi izlagan sokinlikni kamaytiradi. Shu sababli T1 jismoniy chegara emas, balki institutsional-huquqiy talabdir. U kim foydalanish huquqiga, mas'uliyatga va nazoratga ega ekanini belgilaydi. Ostromning "aniq chegaralar" va "mahalliy sharoitga mos qoidalar" tamoyillari [20] aynan shu talabni ifodalaydi.

T2 - yo'l qo'yiladigan yuklama tamoyili. Bu tamoyil sig'imni tavsifiy statistikadan majburiy me'yorga aylantiradi. Tashrif buyuruvchilar soni, transport oqimi va resurs iste'moli o'z-o'zidan emas, belgilangan chegaraga nisbatan baholanadi. Natijada "qancha turist keldi?" degan savol o'rniga "chegaragacha qancha qoldi?" degan savol qo'yiladi. Butler modeli ko'rsatganidek, chegaradan oshish destinatsiyaning tanazzuliga olib keladi [9].

T3 - qiymatni hududda saqlash tamoyili. Turizm daromadining o'sishi o'zi ijtimoiy barqarorlik belgisi emas. Agar yaratilgan qiymat hududdan tashqariga chiqib ketsa yoki madaniy muhit haddan tashqari tijoratlashsa, turizm ijtimoiy barqarorlikka putur yetkazadi. Shuning uchun natija mahalliy aholining bandlik ulushi, hunarmandlar daromadi va mahalliy yetkazib beruvchilar ulushi orqali o'lchanadi.

T4 - muvofiqlashtirilgan ko'p aktorli boshqaruv tamoyili. Hududiy turizm siyosatini bitta idora olib bormaydi. Hokimlik, turizm va madaniy meros idoralari, ekologiya va transport tashkilotlari, tadbirkorlar va hamjamiyat bir maydonda harakat qiladi. Ularning hamkorligi susaysa, ekologik va ijtimoiy tashabbuslar samarasi pasayadi [4; 6]. T4 doimiy muvofiqlashtiruvchi platforma, litsenziyalash shaffofligi va manfaatdor tomonlar ishtirokini talab qiladi.

Integrativ tamoyillar. T5 - tizimlilik tamoyili - komponentlarning o'zaro bog'liqligiga asoslanadi. Masalan, shaffof bo'lmagan litsenziyalash (G) tarixiy muhitni buzadigan qurilishga yo'l ochadi (E), bu esa o'z navbatida madaniy muhitni aholi hisobiga tijoratlashtiradi (S). T6 - moslashuvchan monitoring va hisobdorlik tamoyili - M1 bilan boshqa mezonlar tutashuvidan kelib chiqadi va ikki talabni yagona boshqaruv sikliga birlashtiradi. Birinchidan, indikator faqat mas'ul subyektga biriktirilgandagina boshqaruv vositasiga aylanadi. Ikkinchidan, yagona indikatorlar to'plami turli hududlarda bir xil natija bermaydi [12; 23]. Shu sababli me'yorlar mahalliy darajada belgilanadi, monitoring natijalari hisobotga kiritiladi va ular asosida me'yorlar davriy yangilanadi.

Tamoyillarning ESG komponentlari va GSTC mezonlari bilan mosligi

Moslik tahlili tamoyillarning xalqaro standartlarga qanchalik mos kelishini va qaysi jihatda ulardan farq qilishini ko'rsatadi (2-jadval).

2-jadval

Tamoyillarning ESG komponentlari va GSTC destinatsiya mezonlari bilan moslik matritsasi

Tamoyil	E	S	G	GSTC A	GSTC B	GSTC C	GSTC D
T1 Umumiy resurs maqomi	●	◐	●	●	–	●	●
T2 Yo'l qo'yiladigan yuklama	●	◐	◐	◐	–	◐	●
T3 Qiymatni hududda saqlash	–	●	◐	–	●	●	–
T4 Ko'p aktorli boshqaruv	◐	◐	●	●	◐	–	–
T5 Tizimlilik	●	●	●	●	◐	◐	◐
T6 Moslashuvchan monitoring va hisobdorlik	◐	◐	●	●	◐	◐	◐

GSTC bo'limlari [13] bo'yicha: A - barqaror boshqaruv, B - ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik, C - madaniy barqarorlik, D - ekologik barqarorlik; "●" - to'g'ridan-to'g'ri bog'liq, "◐" - bilvosita bog'liq, "-" - bog'liq emas.

Matritsa uchta muhim holatni ko'rsatadi. Birinchidan, G komponenti barcha olti tamoyilda ishtirok etadi. Bu hudud darajasida boshqaruv barqarorlikning "bog'lovchi to'qimasi" ekanini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, T3 GSTC ning ijtimoiy-iqtisodiy (B) va madaniy (C) bo'limlari bilan

to‘liq mos keladi. Biroq GSTC mahalliy foydani umumiy ko‘rinishda talab qiladi, T3 esa uni hududda qolgan qiymat ulushi sifatida o‘lchashni nazarda tutadi. Uchinchidan, T1 ning GSTC dagi ekvivalenti eng zaif: GSTC tashrif buyuruvchilar bosimini “boshqarish”ni talab qiladi, ammo resursning huquqiy maqomi va javobgar subyektni belgilamaydi. Aynan shu jihat taklif etilayotgan tizimni mavjud standartlardan ajratib turadi.

Buxoro viloyati misolida tamoyillarni indikatorlarga aylantirish

Buxoro viloyati - tarixiy-madaniy destinatsiya bo‘lib, tarixiy markazga turistik yuklama tez o‘smoqda. Shu sababli tamoyillar tizimini sinash uchun qulay obyekt hisoblanadi. 3-jadvalda har bir tamoyil uchun indikatorlar va ularning ma’lumot manbalari keltirilgan.

3-jadval

Buxoro viloyati uchun tamoyillarga asoslangan ESG indikatorlari tizimi

Tamoyil	Indikatorlar	ESG	Ma’lumot manbai
T1	**Mas’ul subyekti belgilangan meros obyektlari ulushi; tarixiy zonada foydalanish rejimi tasdiqlangan hududlar ulushi**	E, G	Madaniy meros boshqarmasi, hokimlik
T2	**Tarixiy markazga kunlik va mavsumiy tashriflar soni sig‘im me’yoriga nisbatan; bir mehmon-tunga suv va energiya iste’moli; turizmdan hosil bo‘lgan chiqindi hajmi**	E	Turizm boshqarmasi, kommunal xizmatlar, mehmonxonalar hisobotlari
T3	**Turizmdagi bandlikda mahalliy aholi ulushi; hududda qolgan turizm daromadi ulushi; faol hunarmandlik ustaxonalari soni**	S	Statistika boshqarmasi, soliq ma’lumotlari, hunarmandlar uyushmasi
T4	**Idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yig‘ilishlari soni va qarorlar ijrosi; tarixiy zonada litsenziyalash shaffofligi**	G	Hokimlik, ochiq ma’lumotlar portali
T5	**Uchala komponent bo‘yicha ta’sir baholashdan o‘tgan loyihalar ulushi**	E, S, G	Investitsiya loyihalari ekspertizasi
T6	**Mas’ul subyektga biriktirilgan indikatorlar ulushi; hudud ESG hisobotining muntazamligi; monitoring asosida qayta ko‘rib chiqilgan me’yorlar soni**	E, S, G	Hududiy ESG hisoboti, muvofiqlashtiruvchi kengash bayonnomalari

Indikatorlarning aksariyati yangi emas: ular bo‘yicha ma’lumotlarni hududiy idoralar allaqachon to‘playdi. Tamoyillar tizimi ularning maqomini o‘zgartiradi. Tarqoq statistika yagona, hisobdor o‘lchovning tarkibiy qismlariga aylanadi.

Natijalar muhokamasi

Taklif etilgan tamoyillar tizimining nazariy hissasi ikki adabiyot oqimini bog‘lashdadir. Umumiy resurslar nazariyasi [14; 15; 20] destinatsiya resurslari nima uchun yemirilishini tushuntiradi va huquq, mas’uliyat va rejim tushunchalarini beradi. ESG o‘lchov an’anasi esa [25; 28] o‘lchov vositalarini taklif qiladi, ammo o‘lchov obyektini tayyor holda qabul qiladi. T1 va T6 tamoyillari bu ikki oqimni bitta obyekt ustida birlashtiradi. Natijada institutsional tashxis va o‘lchov apparati bir xil obyektga qaratiladi. Tizim korxona darajasidagi ESG ramkalaridan mohiyatan farq qiladi. J. Ye va hammualliflar turizm korxonasi nimani hisobot qilishi kerakligini belgilaydi [28]. Ushbu tadqiqotdagi tamoyillar esa hudud qanday boshqarilishi kerakligini belgilaydi. Korxona hisobotlarini qo‘shib chiqish orqali hudud barqarorligini aniqlab bo‘lmaydi. Chunki hududning asosiy resurslari va muvofiqlashtirish muammolari korxonalar ichida emas, ular o‘rtasida mavjud.

Amaliy ahamiyat Buxoro viloyati misolida aniq ko‘rinadi. Ekologik jihatdan T1 va T2 tarixiy markaz uchun kunlik va mavsumiy tashrif chegaralari va transport kirish qoidalarini joriy etishni asoslaydi. Muhimi, bu me’yorlar institutsional aniqlangan resursga biriktiriladi, shuning uchun ularning ijrosi uchun javobgarlik aniq bo‘ladi. Ijtimoiy jihatdan T3 o‘lchovni turizm daromadining hududda qolishiga yo‘naltiradi. Boshqaruv jihatidan T4 hokimlik, meros va turizm idoralari, ekologiya va transport tashkilotlari, tadbirkorlar va hamjamiyat vakillarini birlashtiruvchi doimiy platformani asoslaydi.

Tamoyillar qonunchilik uchun ham yo‘nalish beradi. “Turizm to‘g‘risida”gi Qonun turizmni sayohat qiluvchi shaxs orqali ta’riflaydi va barqarorlik belgilarini o‘z ichiga olmaydi [22]. T1-T6 tuzilmasi qonunga hududiy turizm bo‘yicha norma kiritish yo‘nalishini ko‘rsatadi. Shuningdek, tizim raqamlashtirish siyosati bilan uyg‘unlashadi [16; 21]: tashrif oqimlarining raqamli monitoringi T2 ga, hunarmandlar uchun raqamli savdo maydonchalari T3 ga, idoralararo ochiq ma’lumotlar platformalari esa T4 va T6 ga xizmat qiladi. Tadqiqot cheklovlari uning metodidan kelib chiqadi. Tamoyillar mantiqiy yo‘l bilan keltirib chiqarilgan va moslik baholashi ilmiy mulohazaga asoslanadi. Indikatorlar tizimi esa hali vaznlashtirilmagan va empirik sinovdan o‘tmagan. Bu cheklovlar tadqiqot natijasini inkor etmaydi, balki uning chegarasini belgilaydi, o‘lchanadigan tamoyillar o‘lchovning o‘rnini bosmaydi, balki uning old sharti hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. 4M mezonlariga asoslangan ilmiy ta’rif hududiy turizmni ESG yondashuvi bo‘yicha rivojlantirishning konseptual asosini beradi. Biroq u amaliyotga o‘tishi uchun ta’rif atributlaridan kelib chiqadigan tamoyillar tizimi zarur.

2. Ta’rifdan olti tamoyil keltirib chiqarildi. To‘rt bazaviy tamoyil - umumiy resurs maqomi va mas’uliyat (T1), yo‘l qo‘yiladigan yuklama (T2), qiymatni hududda saqlash (T3), muvofiqlashtirilgan ko‘p aktorli boshqaruv (T4) - har biri bitta mezondan kelib chiqadi. Ikki integrativ tamoyil - tizimlilik (T5) hamda moslashuvchan monitoring va hisobdorlik (T6) - mezonlarning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi.

3. Moslik tahlili G komponenti barcha tamoyillarda ishtirok etishini ko‘rsatdi. T1 esa GSTC mezonlarida eng zaif ifodalangan jihat bo‘lib, taklif etilgan tizimni mavjud standartlardan ajratib turadi: u har bir o‘lchangan og‘ish uchun javobgar subyektni belgilaydi.

4. Buxoro viloyati uchun tamoyillarga asoslangan indikatorlar tizimi taklif etildi. Uning ko‘pchilik ko‘rsatkichlari mavjud hududiy statistikaga tayanadi, shuning uchun uni joriy etish katta qo‘shimcha xarajat talab qilmaydi.

Amaliy takliflar:

- Buxoro viloyati hokimligi huzurida turizmni barqaror rivojlantirish bo‘yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etish (T4);
- tarixiy markazning asosiy obyektlari uchun sig‘im me’yorlarini ishlab chiqish va ularni mas’ul subyektlarga biriktirish (T1, T2);
- hududiy statistikaga “hududda qolgan turizm daromadi ulushi” ko‘rsatkichini kiritish (T3);
- har yili hududiy turizm bo‘yicha ESG hisobotini e’lon qilish (T6).

Kelgusi tadqiqotlar ikki yo‘nalishda olib boriladi: indikatorlarni vaznlashtirib, hududiy turizmning integral ESG indeksini ishlab chiqish hamda uni Buxoro viloyati va O‘zbekistonning boshqa meros destinatsiyalarida empirik sinovdan o‘tkazish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduraimov, D. M. (2026). Hududiy turizm infratuzilmasini rivojlantirishda xorij tajribalaridan foydalanish. *Raqamli iqtisodiyot,* (14), 953-961.

2. Alimova, M. T. (2017). *Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida)* [Doktorlik dissertatsiyasi]. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti.

3. Back, K.-J. (2024). ESG for the hospitality and tourism research: Essential demanded research area for all. *Tourism Management,* 105, 104954.

4. Beritelli, P., Bieger, T., & Laesser, C. (2007). Destination governance: Using corporate governance theories as a foundation for effective destination management. *Journal of Travel Research,* 46(1), 96-107.

5. Bernard, S., Singal, M., Dias, A., Ho, J. A., & Zizka, L. (2025). Sustainable horizons: Navigating ESG reporting challenges in the hospitality and tourism industry. *Journal of Hospitality & Tourism Research,* 49(6), 1141-1158.

6. Bramwell, B., & Lane, B. (2011). Critical research on the governance of tourism and sustainability. *Journal of Sustainable Tourism,* 19(4-5), 411-421.

7. Briassoulis, H. (2002). Sustainable tourism and the question of the commons. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1065-1085.

8. Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21(1), 97-116.

9. Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. *Canadian Geographer*, 24(1), 5-12.

10. Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business*. Capstone.

11. European Commission. (2016). *The European Tourism Indicator System: ETIS toolkit for sustainable destination management*. Publications Office of the European Union.

12. Gasparini, M. L., & Mariotti, A. (2023). Sustainable tourism indicators as policy-making tools: Lessons from ETIS implementation at destination level. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(7), 1719-1737.

13. Global Sustainable Tourism Council. (2019). *GSTC destination criteria with performance indicators and SDGs* (Version 2.0). https://www.gstc.org/

14. Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162(3859), 1243-1248.

15. Healy, R. G. (1994). The "common pool" problem in tourism landscapes. *Annals of Tourism Research*, 21(3), 596-611.

16. Jafarova, K., Farmanov, E., Kadirova, S., Makhmudova, N., & Khodjaeva, F. (2026). Integrating ESG dimensions through digital technologies for sustainable tourism development: Evidence from heritage destinations in Uzbekistan. *Frontiers in Sustainability*, 7, 1784778.

17. Khusenova, M. G. (2025). Integrating ESG principles in Uzbekistan's hospitality industry: Challenges and opportunities. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 3(3), 259-266.

18. Mahmudova, N. (2026). Conceptual foundations for applying ESG principles to ensure regional tourism sustainability [Qo'lyozma]. Buxoro davlat universiteti.

19. O'Reilly, A. M. (1986). Tourism carrying capacity: Concept and issues. *Tourism Management*, 7(4), 254-258.

20. Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press.

21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "'O'zbekiston - 2030' strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni.

22. O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi Qonuni, O'RQ-549. (2019).

23. Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 33(4), 1121-1140.

24. Shin, H., Jo, Y., Lee, S., Park, J., Cho, J., & Kim, H. (2026). ESG for sustainability in hospitality and tourism: A theoretical and practical review with a future research agenda. *Journal of Travel Research*, 65(1), 3-36.

25. UN Tourism. (2024). *Statistical framework for measuring the sustainability of tourism (MST)*.

26. United Nations Environment Programme, & World Tourism Organization. (2005). *Making tourism more sustainable: A guide for policy makers*. UNEP/UNWTO.

27. World Tourism Organization. (2004). *Indicators of sustainable development for tourism destinations: A guidebook*. UNWTO.

28. Ye, J., Sotiriadis, M., Dimou, I., Shen, S., & Koufopoulos, D. (2025). Suggesting a tourism industry-specific environmental, social and corporate governance (ESG) reporting framework. *Tourism Management*, 109, 105156.